

Termeni românești referitori la exploatarea tradițională a sării

Dinu MOSCAL*

Keywords: *salt exploitation; terminology; etymology; attestation; Romanian*

1. Observații preliminare

Exploatarea sării pe teritoriul României a avut loc cu mult timp înainte de constituirea poporului român și a limbii române. Analiza probelor din situl Poiana Slatinei din localitatea Lunca, comuna Vânători-Neamț, județul Neamț, au avut ca rezultat constatarea că exploatarea sării prin tehnici de evapo-cristalizare a apei sărate în acest loc datează din mileniul VI î.e.n., fapt care i-a autorizat pe autorii cercetării (Weller *et al.* 2009) să vorbească despre cel mai vechi sit de exploatare a sării din preistoria europeană.

Prima exploatare sistematică a zăcămintelor de sare din spațiul românesc a avut loc în perioada stăpânirii romane, în sursele epigrafice din Dacia romană găsindu-se și prima atestare a unui termen legat de exploatarea sării, și anume titlul de *conductor salinarum* (vezi Mihăilescu-Bîrliba 2016; Moscal 2018). Referiri la exploatarea sării în spațiul românesc s-au făcut în special în legătură cu spațiul intracarpatic, primul document de acest fel datând din anul 892 (CDEM). Despre ocne și despre sare s-a scris în documentele de cancelarie în toate cele trei provincii românești, însă mai rar și mai târziu și despre exploatarea ei (*cf.* Ilieș 1956).

Mențiuni privind exploatarea sării apar abia începând cu secolul al XVI-lea, însă în latină sau maghiară. Astfel, prima sintagmă terminologică legată direct de exploatarea sării apare într-un text de memorialistică de călătorie din 1574, în care se vorbește despre *incisores salium* „tăietori de sare” din Transilvania (Pierre Lescaloppier, *Voyage fait par moy... l'an 1574 de Vese a Constantinopol par mer jusqu'a Raguse et le reste par terre et le retour par Thrace, Bulgarie, Wallachie, Transilvanie ou Dace...*, apud Maghiar, Olteanu 1970: 145). Denumirea maghiară arhaică pentru ‘crivac’ (*gépely* < germ. *Gepel*) apare chiar puțin mai devreme, într-un raport în limba latină din 1552: *gepel, Kepel, gapel* (Doboși 1951: 140). Textele latinești care includ referințe la exploatarea sării în Transilvania prezintă adesea

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România/ Institutul de Filologie Română „A. Philippide” – Filiala din Iași a Academiei Române, Iași, România (dinu.moscal@gmail.com).

Acknowledgement: Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului *The Ethnoarchaeology of Salt in the Inner Carpathian area of Romania*, finanțat de CNCS-UEFISCDI, PN-III-P4-ID-PCE-2016-0759, nr. 151/2017.

termeni maghiari latinizați, cum este cazul amintit mai sus, sau, mai rar, structuri latinizate după cele maghiare, cum ar fi, spre exemplu, într-un document de la 1761, unde apar termeni sau structuri precum: *magulator* [măglaș], „De equis *geppelisticis* ut et ipsis *geppelistis* [Despre caii gepeliști și despre gepeliștii înșiși, trad. a.]” (Neamțu 1973: 60, 64). Un termen precum cel propus de traducătorul documentului de mai sus, *gepelist*, nu poate fi luat în considerare în demersul de față. În plus, pentru „cal gepelist” limba română are termenul *ghipcan*, înregistrat fără o explicație etimologică și glosat „cal rău” în DLR, deși din exemplul indicat se poate identifica cu ușurință sensul ‘cal de poștă’.

Astfel de documente sunt utile constituirii istoricului exploatării sării în spațiul românesc, chiar dacă unii istorici consideră că textele de referință sunt cu precădere cele din perioada cuprinsă între secolele al XVIII-lea și al XIX-lea (Ilieș 1956: 169). Dintre documentele administrative ale ocnelor, multe au fost distruse în mod intenționat de cămărașii domnești la anunțarea trecerii venitului salinelor la Vistieria statului (Vitcu 1987: 10), ceea ce a însemnat nu doar o pierdere a informațiilor de natură economică, ci și, probabil, lipsa unei atestări mai vechi unor termeni din domeniul exploatării tradiționale a sării.

2. Delimitări

Terminologia exploatării sării cuprinde termeni referitori la sare și la extragerea sării, termeni care desemnează meserii în domeniul exploatării tradiționale a sării și termeni referitori la administrarea exploatării sării. Obiectivul acestei contribuții este prezentarea câtorva termeni referitori la exploatarea sării, și anume cei care nu apar în dicționarele generale ale limbii române, dicționarul de referință fiind DLR. În unele cazuri observațiile se limitează la indicarea unui sens specializat legat de exploatarea sării pentru un cuvânt deja tratat în dicționare sau, în alte cazuri, numai la o atestare mai veche. Astfel, nu vor fi evidențiate unele contribuții, mai vechi sau mai noi, fără implicațiile lexicografice amintite. Ca exemplu în acest sens pot fi date contribuțiile lui Ghibănescu (1891), Bulat (1938) sau Apetrei (2014), în care nu apar decât termeni generali, tratați deja în dicționare sau se fac referințe la termeni prezenți în documente editate. Menționăm aici însă observația cu caracter general a lui Ghibănescu, care poate induce în eroare în privința originii terminologiei exploatării sării: „Cei ce au exploatat mai întâi în mod sistematic salinile au fost străinii; probă e *terminologia* oanei [s.a.]” (Ghibănescu, 1891: 595). Afirmatia sa pare să se bazeze pe termenii cei mai generali (*ocnă*, *șavgău* etc.), deoarece, în ansamblu, terminologia exploatării sării este majoritar românească, mulți termeni fiind folosiți în acest domeniu cu un sens specializat.

3. Termeni românești referitori la exploatarea tradițională a sării

Bătător. Ciocan special folosit pentru desprinderea blocurilor de sare, numite brazde, pe linia sedimentării sării.

Dezlipirea brazdei de stâncă [se face] lovind cu alte ciocane speciale, numite *bătătoare*, în fața brazdei și în anumite puncte pe toată linia de la baza ei (Dianu 1897 [1886]: 25).

Brazdă. Bloc de sare tăiat în minele de sare, descris ca având o înălțime de cca 30 cm., cu o lățime de cca 40 cm. și cu lungime variabilă între de 2–5 m (Obreja 1852: 21; Dianu 1897 [1886]: 25; Vitcu 1987: 88).

Nimică iarăși nu este mai simplu decât chipul cu care șaugăul se servește în tăierea sărei. Cele de mai multe ori ei obicinuesc a se întovărăși câte 8–10 pe un strat de sare și, săpând în linie dreaptă cu ciocanile un șanț la o spație de o palmă și giumătate de la margina straturilor și la o adâncime de o palmă și ceva; după ce cu toții au isprăvit aceasta, se scobor de pe straturi trei dintre dâșii ieu niște pene de fer lungi, late, ascuțite la un capăt, dară la celalalt muchite, potrivindu-le în vâna sărei, ceilalți bat într-însele cu maiurile până ce întreaga brazdă se despică (Obreja 1852: 21).

Burdufar. Atestat în forma *burdujar* în catagrafia din 1820 a Târgului Ocnei (Vitcu 1987: 44).

Cal ghep. Cai folosiți la crivac, ghipcan: „caii ghepci, ce trag la crivac” (Obreja 1852: 15).

Câlțar. Muncitor care pregătea călții pentru feștilari. Atestat în catagrafia din 1820 a Târgului Ocnei (Vitcu 1987: 44).

Chelar de drum. Sintagmă terminologică atestată la 1828. Paznic al căilor de transport a sării „spre a nu scăpa vreun car încărcat netrecut în condica grămăticului” (Vitcu 1987: 52).

Ciocănaș. Muncitor care folosește ciocanul pentru tăierea blocurilor de sare, șavgău. Termenul este atestat la 1635, într-un document slavon: „redu solev ciocănașilor [rândul sării ciocănașilor] (DRHB, XXV: 48).

Coteț. Drob de sare considerat „sare mărunță” în raport cu drobul de sare standard (formal), având o greutate de 35–45 kg.: „drobii mici de la 35 și 45 oă, care se zic *coteți*” (Obreja 1852: 21). Sensul este analog cu sensul 8 din DLR: „(La uluc) Lemnele puse dedesubt la capetele tablelor, dacă ulucul nu zace pe pământ, numite și căsoaie”. Termenul este atestat într-un document din 1775: „coteț care să strigă drob” (Iorga 1913: 21).

Curmătură. Tăieturile transversale în sare, la săparea unui tunel pentru exploatarea sării: „curmăturile sau văgașele transversale sus și jos” (Dianu 1897 [1886]: 28).

Farcane (pl.). Iregularități care rămân pe pereții salinei după tăierea blocurilor de sare. Termenul este atestat și în Draghiceanu (1875: 32).

Feștilar. Muncitor care face feștile. Termenul nu este specific domeniului exploatării sării, ci întreg domeniului minier. Atestat în catagrafia din 1820 a Târgului Ocnei (Vitcu 1987: 44).

Feștilarii – sunt pe sama chelariului cămărei. Toți țigani cari lucrează neconținut la turnarea feștililor ce nu sunt mai groase decât degetul mic și de care se dau câte 6 de fieștecăre șaugău tăietor, osăbit de acele ce se dau tărăbântășilor. În munca lor sunt agiutați de țigance, care torc din călți feștilile. Plata lor este de 20 lei pe lună, iar numărul de 20 (Obreja 1852: 16).

Formal. Bloc de sare cu dimensiuni și greutate considerate standard în exploatarea minieră. Prima descriere a formalilor apare într-un document în limba latină de la 1761, unde apare ca adjectiv:

Pro uno salis lapide formali excindendo qui non ultra 95 et infra 79 libras in podere habere debet [pentru tăierea unui bolovan de sare formală, care trebuie să aibă o greutate nu mai mare de 95 de libre și nu mai mică de 79 de libre] (Neamțu 1973: 61 [trad. a.]).

În textele românești apare numai ca substantiv: „Se împarte apoi blocul în părți prismatice regulate cari iau numirea de *formali*” (Draghiceanu 1875: 32); „brazda se divide în *formali*” (Dianu 1897 [1886]: 25). Etimonul probabil este cel latinesc, termenul intrând în circulație prin intermediul reprezentanților administrației exploatării sării.

(*A se*) *fulgera*. Neregularitate convexă rămasă în sedimentul de sare după detașarea unui bloc de sare.

Se întâmplă adeseori că brazda nu se dezlipește de stâncă după un plan mai mult sau mai puțin regulat, ci lasă pe solul galeriei după ridicarea ei, o suprafață convexă, în care caz ciocănașii zic că brazda a luat foc sau *s-a fulgerat*, sau o suprafață concavă când ei zic că *s-a înfipt* (Dianu 1897 [1886]: 26).

Găleată. Drob de sare considerat „sare mărunță” în exploatarea minieră, având o greutate medie în această categorie: „bucățelele [...] până 10 și 15 ocă, numite *găleți*” (Obreja 1852: 21).

Gogea. Atestat și în Obreja (1852: 21): „bucățelele de câte 1 ocă 2 și mai mici, ce se numesc *gogele*”.

Gurar. Muncitor care preia sarea la gura ocnei. Atestat și în Obreja (1852: 14).

(*A se*) *înfinge*. Neregularitate concavă rămasă în sedimentul de sare după detașarea unui bloc de sare. *Vezi (a se) fulgera*.

Maglă. Deși apare doar în texte slavone, termenul este românesc, împrumutat din maghiară. Semnificația sa este „muncă silită la ocnă”: „să-i scoată de la magla domnească de la ocnă” (DRHB, XI: 515, anul 1600, trad. ed.). „slobozi pentru maglă [...], și slobozi pe vecinii din Glod ai sfintei mânăstiri pentru maglă” (DIRB, XVII-II: 7; anul 1611, trad. ed.), „și slobozi pentru maglă” (DIRB, XVII-III: 457; anul 1620, trad. ed.), „și să-i scoată de la magle de la Ocna Mare” (DRHB, XXIV: 149, anul 1633, trad. ed.).

Măglaș. Atestat ca apelativ în anul 1695: „Să-l asculte ocnarii, ciocănașii i măglașii i dărăbanții de la această ocnă” (Iorga 1903: 351). Atestat ca nume propriu în oiconimul *Dobricenii-Măglași* (comuna Stoenеști, județul Vâlcea), într-un document slavon de la 1633: (DRHB, XXIV: 148).

Pop. Brazdă verticală la săparea unui tunel pentru exploatarea sării (Dianu 1897 [1886]: 26).

Pop lăturaș. Ultimele brazde verticale laterale, din stânga și din dreapta, după primele patru, la săparea unui tunel pentru exploatarea sării (Dianu 1897 [1886]: 27).

Prăștie. Dispozitiv „confectionat dintr-o rețea de funii sau dintr-un burduf de piele de bivoli” (Vitcu 1987: 90), în care se așeza sarea pentru a fi extrasă din mină.

Cablurile erau făcute din sfoară de cânepă îmbibată cu seu [...]: la extremitățile lor erau atârinate niște rețele de funie numite *prăștii* [...] în care se extrăgea sarea (Dianu 1897 [1886]: 42).

(*A*) *țâmbrui*. Derivat de la *țambră*: „Ele [puțurile] sunt țâmbruite cu cadruri de lemn” (Dianu 1897 [1886]: 42).

Țâmbuire. Țâmbură. Construcție de lemn care căptușește pereții unei galerii de mină sau ai unei fântâni: „primul cadru al țâmbuirii” (Dianu 1897 [1886]: 42).

4. Observații finale

Termenii și expresiile termonologice de mai sus, neînregistrați în dicționarele generale ale limbii române, reprezintă o parte din lexicul românesc referitor la exploatarea tradițională a sării. Nu au fost luate în considerare expresii precum „meșter de deal” (pentru *delar*) sau termeni nespecifici domeniului exploatării sării, precum *curelar*, *herghelegiu*, *trăistar*, *străjer*, *vizitiu* etc., deoarece aceștia nu au dezvoltat o semnificație proprie, specifică numai domeniului exploatării sării. Termenii prezentați mai sus apar și în alte lucrări dedicate acestui domeniu, dar fără indicarea surselor documentare sau indicând sursele deja cunoscute. De asemenea, nu au fost luate în considerare expresii geologice legate de zăcămintele de sare, precum „culcuș de sare” pentru *zăcămint*, „cununa de zi” (Dianu 1897 [1886]: 6, 16) sau diverse adjective pentru calitatea sării. Subdomeniile avute în vedere sunt: termeni referitori la forma sub care se prezintă sarea extrasă din mine, termeni privind extragerea sării, termeni ce desemnează meserii în exploatarea tradițională a sării și termeni referitori la administrarea exploatării sării. În afara termenilor care dezvoltă un sens specific, un grad mai mare de importanță îl au termenii specifici, între care se remarcă *maglă* „muncă silită la ocnă”, atestat în documente în limba slavonă, și *formal* „bloc de sare cu dimensiuni și greutate situate între limite standard”, împrumutat pe cale cultă din limba latină.

Bibliografie

- Apetrei 2014: Cristian N. Apetrei, *Exploatarea sării la Târgu Ocna în epoca modernă timpurie. Constante ale activității și estimări cantitative*, în Laurențiu Rădvan (ed.), *Orașe vechi, orașe noi în spațiul românesc. Societate, economie și civilizație urbană în prag de modernitate (sec. XVI – jumătatea sec. XIX)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, p. 55–78.
- Bulat 1938: T. G. Bulat, *Ocnele de sare din Moldova. Organizație și producția lor în 1810*, în „Arhivele Basarabiei”, X/1–4, p. 121–127.
- CDEM = *Codex diplomaticus etepistolaris Moraviae*. Tomus primus. Studio et opera Antonii Boczek, Olomucii, Skarnitzl, 1836.
- DLR = *Dicționarul limbii române*, ediție anastatică, București, Editura Academiei Române, 2010.
- Dianu 1897 [1886]: Floru Dianu, *Salinele române. Studiu tehnic și economic* (edițiunea II), București, Tipografia Curții Regale F. Göbl Fii.
- DIRB = *Documente privind istoria României. B. Țara Românească, Veacul XVII*, vol. II, III, IV, București, Editura Academiei Române, 1951–1954.
- Doboși 1951: Al. Doboși, *Exploatarea ocnelor de sare din Transilvania în Evul Mediu (secolele XIV–XVI). Situația tăietorilor de sare și răzvrătirile lor contra nedreptății cămărașilor*, în „Studii și cercetări de istorie medie”, I, p. 125–166.
- Draghiceanu 1875: M. Draghiceanu, *Studii asupra salinelor române. Din punctul de vedere geologic, tehnic și economic*, București, Noua tipografie a laboratorilor români.

- DRHB = *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească*, vol. XI, XXIV, XXV, București, Editura Academiei Române, 1975, 1974, 1895.
- Ghibănescu 1891: Gh. Ghibănescu, *Tîrgu-Ocna. Studiu istoric*, în „Arhiva Societății științifice și literare din Iași, XI/10-12, p. 593–644.
- Ilieș 1956: Aurora Ilieș, *Știri în legătură cu exploatarea sării în Țara Românească pînă în veacul al XVIII-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie”, I, p. 155–197.
- Iorga 1903: Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor. V. Cărți domnești, zapise și răvașe*. Partea I, București, Socec.
- Iorga 1913: Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor. XXII. Documente interne*, București, Editura Ministerului de instrucție publică.
- Maghiar, Olteanu 1970: Nicolae Maghiar și Ștefan Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, București, Editura Științifică.
- Mihăilescu-Bîrliba 2016: Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, *Remarques sur le personnel de l'administration des salines en Dacie Romaine*, în „Studia Antiqua et Archæologica”, XXII/1, p. 51–58.
- Moscal 2018: Dinu Moscal, *Prima hartă a zăcămintelor de sare din România (1780). Toponimele corespodente actuale/ The first map of salt deposits in Romania (1780). Current corresponding toponyms*, în „Diacronia”, 7, A 104, p. 1–11.
- Neamțu 1973, Al. Neamțu, *Organizarea și exploatarea ocnelor de sare din Transilvania în sec. XVIII*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj”, XVI, p. 43–75.
- Obreja 1852: A. Obreja, *Ocele sau sarnițele Moldaviei*, Iasii, Tipografia Buciumului Român.
- Vitcu 1987: Dumitru Vitcu, *Istoria salinelor Moldovei în epoca modernă*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»”, Supliment IX.
- Weller *et al.* 2009: Olivier Weller, Gheorghe Dumitroaia, Dominique Sordoillet, Alexa Dufraisse, Emilie Gauthier, Roxana Munteanu, *Lunca – Poiana Slatinei (jud. Neamț): cel mai vechi sit de exploatare a sării din preistoria europeană*, în „Arheologia Moldovei”, XXXII, p. 21–39.

Romanian Terminology Referring to the Traditional Salt Exploitation

The Romanian terminology of traditional salt exploitation is less studied. This article aims to provide some Romanian terms and terminological phrases which are not recorded so far in the general dictionaries of Romanian, adding, where necessary, data referring to the earliest attestation of the word. The Romanian terms of traditional salt exploitation can be classified as follows: terms referring to the form in which the salt extracted from the deposit is presented, terms referring to the salt extraction, terms designating trades in traditional salt exploitation, and terms referring to the management of salt exploitation. Apart from the terms that develop among their meanings a specialized one (*brazdă*, *bătător*, *coteț*, *găleată*, etc.), there are also terms specific only to the salt exploitation domain, such as *maglă* “forced labour in a salt mine”, attested in some Slavonic documents, and *formal* “salt stone with dimensions and weight between the standard limits”, borrowed from Latin.